

**OD ANTYKU
DO WSPÓŁCZESNOŚCI**

József J. Slávkóczy

OD ANTYKU DO WSPÓŁCZESNOŚCI

**Studia historyczne z okazji
65. rocznicy urodzin i 40-lecia pracy
zawodowej w tym 35-lecia pracy naukowej
Profesora zwyczajnego
dr. hab. Józefa Piotra Śliwińskiego**

**pod redakcją
Anny Kołodziejczyk i Krzysztofa Łożyńskiego**

Redakcja:
Anna Kołodziejczyk, Krzysztof Łożyński

Recenzent:
Józef Arno Włodarski

Projekt okładki, skład i łamanie:
Bogusław Grochal

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

© Copyright by: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
UWM w Olsztynie

ISBN 978-83-930647-3-1

Wydanie I

Druk i oprawa:
Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie

Spis treści

Wstęp	7
Anna Kołodziejczyk <i>Profesor Józef Piotr Śliwiński (życie i działalność)</i>	9
Krzysztof Łożyński <i>Spis ważniejszych książek, broszur i publikacji zwartych oraz prac zbiorowych Profesora Józefa Piotra Śliwińskiego.....</i>	13
Miron Wolny <i>Potencjał finansowy Hiszpanii i jego rola w zmaganiach rzymsko-kartagińskich na początku drugiej wojny punickiej.....</i>	17
Ryszard Sajkowski <i>Opis śmierci Juliusza Kanusa u Seneki (Tranq. 14.4-10) a problem procesów politycznych i początku opozycji filozoficznej za rządów Kaliguli.....</i>	29
Małgorzata Chudzikowska-Wołoszyn <i>Zasoby inwentarzowe królewskich domen ery karolińskiej w świetle dokumentów – Brevium Exempli i Capitulare de Villis.....</i>	43
Kazimierz Grażawski <i>Z nowszych badań archeologicznych nad początkami Lubawy.....</i>	57
Marek Radoch <i>Wydatki wielkich mistrzów krzyżackich na ryby w latach 1399–1409 (w świetle księgi podskarbiego malborskiego).....</i>	67
Agnieszka Michno <i>Geneza, położenie, obszar i granice litewskiej Puszczy Mereckiej w XV–XVI wieku.....</i>	89
Anna Kołodziejczyk <i>Z dziejów organizacji niewodnictw Grodzieńszczyzny w XVI w.</i>	119
Krzysztof Łożyński <i>Podstawy gospodarcze wielkopsiadłowej włości skidelskiej w drugiej połowie XVI wieku</i>	135

Andrzej Kopiczko <i>Kościół i parafia w Ignalinie w świetle protokołu powizytacyjnego z 1796 roku</i>	159
Jerzy Przeracki <i>Rejestr akcyzy miasta Lubawy i okolic z 21 maja 1580 roku.....</i>	169
Roman Jurkowski <i>Proces księży lubawskich w 1907 r. Próba rekonstrukcji przebiegu procesu w oparciu o sprawozdania prasowe.....</i>	185
Janusz Hochleitner <i>Dziedzictwo Ziemi Lubawskiej w perspektywie współczesnych inicjatyw pozarządowych ...</i>	221
Bartosz Szurmiński <i>Sytuacja mniejszości polskiej w niepodległej Ukrainie (1989–2001).....</i>	239

OPIS ŚMIERCI JULIUSZA KANUSA U SENEKI (*TRANQ.* 14.4-10) A PROBLEM PROCESÓW POLITYCZNYCH I POCZĄTKU OPOZYCJI FILOZOFICZNEJ ZA RZĄDÓW KALIGULI

Ryszard Sajkowski
(Olsztyn)

Krótkie rządy Kaliguli (37–41 r. n.e.) stanowią, zwłaszcza po 39 r., czas wielkiego terroru. Ofiary obłąkanego władcy były represjonowane z różnych powodów. Mamy więc tutaj do czynienia z rzeczywistymi czy wymagowanymi konspiracjami, skazywaniem bogaczy w celu podratowania cesarskich finansów czy pozbyciem się osób, które samą swoją postawą stanowiły wyrzut wobec niegodnych działań princepsa i jego najbliższego otoczenia. Ta ostatnia kategoria ofiar jest szczególnie ciekawa, aczkolwiek jej dokładne wyodrębnienie napotyka poważne trudności z uwagi na ubóstwo i tendencyjność źródeł. Możemy w niej m.in. dostrzec zalążki późniejszej opozycji filozoficznej wobec ustroju jedynowładztwa, która swój szczególny rozwój przeżywać będzie za Nerona i Flawiuszy¹, ale w grupie tej znajdują się też osoby, które jakimś z pozorów niewinnym słowem czy gestem naraziły się cesarzowi. Prześladowana jest więc sama postawa a nie tylko aktywne działanie, chociaż trzeba zaznaczyć, że granica pomiędzy niechęcią do władzy a udziałem w konspiracji nie zawsze jest wyraźna. Większość źródeł literackich do wczesnego pryncypatu ma wymowę antycesarską, a ich autorzy często negują czy minimalizują realne zagrożenie bezpieczeństwa cesarza czy porządku publicznego ze strony przeciwników reżimu.

¹ Zob. E. Wistrand, *The Stoic Opposition to the Principate*, *Studii Clasice* 18, 1979, s. 93–101; U. Vogel-Weidemann, *The opposition under the early Caesars: some remarks on its nature and aims*, *Acta Classica* 22, 1979, s. 91–107; J. M. Carlon, *Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World*, Cambridge 2009, s. 21–36; D. Jędrzejczak, *Wygnań filozofów za czasów Domicjana*, w: *Grecja, Kartagina, Rzym*, red. R. Sajkowski, M. Wolny, *Z Antycznego Świata* 1, Olsztyn 2009, s. 119–126.

Przykładem niezależnego umysłu, który naraził się nowej formie władzy, jest Juliusz Kanus (*Iulius Canus*). Postać ta jest nam bardzo słabo znana, co jest zresztą charakterystyczne dla całej epoki Kaliguli. Nie mamy nawet pewności czy należał on do stanu senatorskiego czy ekwickiego. Dla filozofa Seneki Młodszeo, który jego losy uczynił *exemplum* niezłomności tak czy inaczej był na pewno człowiekiem wielkim. Wychowawca cesarza Nerona poświęcił mu w swoim utworze „O pokoju ducha” (*De Tranquillitate Animi*) stosunkowo dużo miejsca. Seneka przedstawiając Kanusa jako człowieka znakomitego wspomina o jego długiej dyskusji z Kaligulą. Kiedy bohater Seneki zbierał się już do wyjścia cesarz miał mu obwieścić, że powinien wyzbyć się wszelkiej nadziei, albowiem wydał już rozkaz, aby go stracić. Szczególna była tutaj odpowiedź Kanusa, który miał oświadczyć „Dziękuję ci najlepszy władco” (*Gratias, inquit, ago, optime princeps*)². Wydarzenie to miało miejsce prawdopodobnie ok. 39–40 r. n.e.³ Nie wiemy czego dotyczył opisywany spór oraz gdzie miał miejsce. Zwłaszcza przemilczenie przez Senekę przedmiotu kontrowersji jest symptomatyczne. Autor dialogu każe nam podziwiać niezłomność Kanusa, asystować w jego walce z tyranią, ale nie bardzo wiadomo czego ta walka dotyczyła. Zamiast tego mamy efektowny pod względem literackim akord o podzięce dla najlepszego princepsa – okrutnika, ale jednak wiedzy naszej o istocie sporu to nie wzbogaca⁴.

Dyskusja z Kaligulą i jej specyficzne zakończenie jest natomiast dla Seneki sposobnością do rozważenia tego, co kierowało Kanusem, kiedy wypowiadał swoje

² Seneca, *De Tranquillitate Animi* 14.4; [W.] Kroll, *Iulius Canus*, w: Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. X 1, Stuttgart 1918, kol. 541, nr 167; M. B. Roller, *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julio-Claudian Rome*, Princeton 2001, s. 119–121; A. Wilcox, *Nature's Monster: Caligula as exemplum in Seneca's Dialogues*, w: Kakos: Badness and Anti-value in Classical Antiquity, red. I. Sluiter, R. M. Rosen, Mnemosyne: Supplements 307, Leiden–Boston 2008, s. 461–466; por. M. T. Griffin, *Seneca: a philosopher in politics*, Oxford 1992, s. 442 n. Tytułem *optimus princeps* nieoficjalnie był już obdarzony poprzednik Kaliguli – Tyberiusz. W sposób trwały w historii rzymskiej określenie to kojarzone jest z Trajanem, por. *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI 93, 3675, XI 3872; M. Hammond, *Imperial Elements in the Formula of the Roman Emperors during the first Two and a Half Centuries of the Empire*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 25, 1957, s. 41–45. Odnośnie ogólnej charakterystyki dialogu *De Tranquillitate Animi* (*Ad Serenum de Tranquillitate Animi*), zob. M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992, s. 81.

³ P. M. Rogers, *The Stigma of Politics: Imperial Conspirators and their Descendants in the early Roman Empire*, Ph.D. University of Washington 1979, s. 22. Datacja wydarzenia jest bardzo niepewna. Rok 40 wydaje się tutaj najbardziej wyważony, ale nie można wykluczyć, że proces Kanusa odbył się o rok wcześniej.

⁴ Większość pierwszych cesarzy została ukazana przez historiografię senatorską jako tyrani walczący z senatem, ostoją wolności. Obraz ten, jakkolwiek częściowo uzasadniony, w wielu aspektach nie odpowiada prawdzie. Generalnie o relacjach cesarzy początków pryncypatu z senatem, zob. R. J. A. Talbert, *The Senate of Imperial Rome*, Princeton 1984, s. 163–184; por. D. C. A. Shotter, *Principatus ac libertas*, *Ancient Society* 9, 1978, s. 235–255.

podziękowanie pod adresem cesarza. Czy przez te słowa chciał podkreślić okrucieństwo i szaleństwo tyrańca? Wyrzucić mu w ten sposób zniewagę? A może liczył na uwolnienie, jeśli nie doczesne to przynajmniej od nieustannej niepewności. W ten sposób śmierć, stającą się wybawieniem, należałoby przyjąć z radością. Tak czy inaczej według Seneki odpowiedź Kanusa dowodzi, iż był człowiekiem wielkiego ducha. Autor dialogu odrzuca przy tym możliwość, aby cesarz cofnął swój rozkaz i darował życie. Kanus miał na tyle dobrze znać Kaligulę, że zdawał sobie sprawę, iż w przypadku takiego okrutnika jest to niemożliwe⁵. Mamy tutaj do czynienia z jednym z wielu obrazów w literaturze rzymskiej, gdzie bohater wyrzeka się dalszych starań o zachowanie życia, jeżeli te usiłowania mogłyby prowadzić do zdrady wyznawanych ideałów czy przyjęcia jakichś niegodnych warunków. Najbardziej znanym tu przykładem jest Katon Młodszy, który popełnił samobójstwo rezygnując z ubiegania się o łaskę Juliusza Cezara i w ten sposób zasłużył sobie na żywą pamięć a nawet wręcz rodzaj kultu u wszystkich tych, którzy w okresie cesarstwa byli zwolennikami minionej republiki⁶. Takich niezłomnych nie brakowało także później, czego przykładem jest chociażby historyk Kremucjusz Kordus, który oskarżony za Tyberiusza o wychwalanie morderców Juliusza Cezara – Marka Brutusa i Gajusza Kasjusza, popełnił samobójstwo⁷. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że pisma

⁵ Sen., *Tranq.* 14.5-6; R. G. Mayer, *Historical Exempla in Seneca*, w: *Seneca*, ed. J. G. Fitch, Oxford 2008, s. 304.

⁶ Ten swoisty kult pamięci Katona Młodszego łączony był najczęściej z podobnym szacunkiem wobec Marka Brutusa i Gajusza Kasjusza jako ostatnich obrońców republikańskiej wolności, zob. C. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during Late Republic and Early Principate*, Cambridge 1960, s. 126–129; R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire*, Cambridge/Massachusetts – London 1967, s. 18; K. A. Raaflaub, *Grundzüge, Ziele und Ideen der Opposition gegen die Kaiser im I. Jh. n. Chr.: Versuch einer Standortbestimmung*, w: *Opposition et résistance à l'empire d'Auguste à Trajan*, ed. O. Reverdin, B. Grange, Entretiens Fondation Hardt, Genève 1987, s. 29–31; R. Sajkowski, *Divus Augustus Pater. Kult boskiego Augusta za rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Olsztyn 2001, s. 127–130; A. M. Gowing, *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*, Cambridge 2005, s. 5 n., 111.

⁷ Zob. Tacitus, *Annales* IV 34–35; Seneca, *Ad Marciam de consolatione* I 2, XXII 4, Suetonius, *Tiberius* 61.3; Cassius Dio, *Historia Romana* LVII 24.2-4; R. S. Rogers, *Criminal Trials and Criminal Legislation under Tiberius*, American Philological Association 6, Middletown/Connecticut 1935, s. 86 n.; F. H. Cramer, *Bookburning and Censorship in Ancient Rome*, *Journal of the History of Ideas* 6, 1945, s. 191–196; W. Suerbaum, *Der Historiker und die Freiheit des Wortes. Die Rede des Cremutius Cordus bei Tacitus*, *Ann.* 4,34/35, w: *Politik und literarische Kunst im Werk des Tacitus*, herausgegeben von Gerhard Radke, Stuttgart 1971, s. 61–99; R. A. Bauman, *Impietas in principem. A study of treason against the Roman emperor with special reference to the first century A.D.*, *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte* 67, München 1974, s. 99–104; R. Sajkowski, *Divus Augustus*, s. 127–129; S. H. Rutledge, *Imperial inquisitions: prosecutors and informants from Tiberius to Domitian*, London – New York 2001, s. 95 n.; A. Pawłowska, *Samobójstwo na polecenie cesarza jako sposób wykonania kary śmierci na przykładach z dzieł Tacyta i Swetoniusza*, w: *Salus rei publice suprema lex: ochrona in-*

Kordusa spalone za następcy Augusta na polecenie senatu zostały zrekonstruowane w okresie Kaliguli⁸. Młody cesarz nie tylko, że zgodził się na odnalezienie i wydanie dzieł historycznych Kordusa, ale też innych pisarzy potępionych w okresie wcześniejszym a mianowicie Tytusa Labienusa i Kasjusza Sewera. Co więcej, Kaligula uzasadnił to posunięcie swoją troską, żeby przekazać następnym pokoleniom pełną wiedzę o wcześniejszych wydarzeniach. Tego typu politykę princeps uprawiał jednak tylko na początku swoich rządów⁹. Już w roku 39 został wygnany Karrinas Sekundus za wygłoszenie ostrej mowy przeciwko tyranom. Posunięcie to należy uznać za początek zwalczania przez Kaligulę wszystkich tych, którzy mogli być uznani za czynnych czy nawet tylko biernych przeciwników autorytaryzmu¹⁰.

Wracając do relacji Seneki poświęconej Kanusowi widzimy naszego bohatera w więzieniu, w którym miał przebywać dziesięć dni do momentu stracenia. Nie okazywał tam strachu a upływający czas umiłał sobie grą ze współwięźniem. Tak też bez protestu, z pogodą ducha, na wezwanie setnika ruszył na kaźń. Co więcej, temu ostatniemu Kanus przykazał zaświadczyć, iż posiadał przewagę jednego pionka nad swoim partnerem w grze. Seneka w takim postępowaniu prezentowanego bohatera widzi nie tylko zachowanie niezmaconego spokoju, ale też wykpienie oprawcy¹¹. Opis ten, być może nawiązywał do ostatnich dni Sokratesa w więzieniu. Mędrzec, gdziekolwiek się znajdzie musi wykazać niezłomność i pogodę ducha¹². We fragmencie tym najważniejszą informację stanowi wzmianka o dziesięciodniowym okresie, jaki Kanus do momentu rozstania się z życiem, spędził w więzieniu. Wiadomość ta stoi w pewnej sprzeczności z tym, co dowiedzieli-

teresów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu, red. M. Kuryłowicz, H. Kowalski, A. Dębiński, Lublin 2007, s. 183 n.

⁸ Sen., *Ad Marc.* I, 3; Tac., *Ann.* IV 35.4; Suet., *Caligula* 16.1; Cass. Dio LVII 24.4; R. H. Martin, A. J. Woodman, *Tacitus Annals Book IV*, Cambridge 1989, s. 184; D. C. A. Shotter, *Tacitus Annals IV*, Warminster 1989, s. 166.

⁹ Por. Suet., *Cal.* 16.1; D. W. Hurley, *A historical and historiographical commentary on Suetonius' „Life of C. Caligula”*, Ph.D. Columbia University 1991, s. 77 n.; H. Lindsay, *Suetonius: Caligula*, London 1993, s. 83; D. Wardle, *Suetonius' Life of Caligula. A commentary*, “Collection Latomus 225”, Bruxelles 1994, s. 168 n.

¹⁰ Cass. Dio LIX 20.6; por. Iuvenalis, *Satura* VII 203–206; J. W. Humphrey, *An historical commentary on Cassius Dio's Roman History Book 59 (Gaius Caligula)*, Ph.D. University of British Columbia 1976, s. 202; R. A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 135; A. A. Barrett, *Caligula: the corruption of power*, New York 1990, s. 99; J. Edmondson, *Dio: The Julio-Claudians. Selections from Books 58–63 of the Roman History of Cassius Dio*, Lactor 15, London 1992, s. 170; N. R. Singh-Masuda, *Exilium Romanum: exile, politics and personal experience from 58 BC to AD 68*, Ph.D. University of Warwick 1996, s. 179 n.

¹¹ Sen., *Tranq.* 14.6–7.

¹² Por. Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium* 13.14, 67.7, 70.9, 104.24, 104.27; F. Holland, *Seneca*, London 1920, s. 28–30; E. Wilson, *The Death of Socrates: Villain, Chatterbox, Saint*, London 2007, s. 128 n. Sokrates jako wzorzec filozofów i republikanów, zob. R. MacMullen, op. cit., przyp. 36 ze str. 313.

śmy się z fragmentu przytoczonego wyżej, gdzie Kaligula po dyskusji z Kanusem oświadcza, że wydał już rozkaz jego zgładzenia. Początkowa część relacji Seneki zdaje się wskazywać, iż jego bohater został natychmiast stracony po rozmowie z cesarzem, podczas gdy kolejne wersy przeciągają ten okres do dziesięciu dni.

Jakkolwiek sam Kanus miał do końca zachować pogodę ducha, to jednak jego przyjaciele byli zasmuceni. To przygnębienie próbował rozproszyć stwierdzeniem, że oto za chwilę dowie się czy dusza ludzka jest nieśmiertelna. Zgon miał więc umożliwić poznanie wielkiej tajemnicy. Rozmyślanie nad nią wypełniło ostatnie chwile życia Kanusa. W tym zgłębianiu prawd ostatecznych towarzyszył mu jego filozof. Nie opuścił go też w chwili śmierci. Kiedy razem zbliżali się do wzgórza, gdzie według wyrażenia Seneki „bogowi naszemu Cezarowi nieustannie składano ofiary” (*Caesari deo nostro fiebat cotidianum sacrum*), czyli na miejsce egzekucji, filozof zapytał Kanusa, jak się czuje i o czym teraz myśli. Ten mu odpowiedział, że chce zbadać sam moment śmierci, kiedy dusza opuszcza ciało. Gdy już będzie posiadał na ten temat wiedzę podzieli się nią z przyjaciółmi, w ten sposób odsłoni im tajemnicę bytowania dusz poza ciałem. Dla Seneki jest to kolejny powód dla nowych pochwał pod adresem swojego bohatera. To już nie tylko wzór opanowania, to badacz, który pracuje do śmierci i w chwili samej śmierci. Nikt dłużej jak on nigdy nie filozofował, ale też ten według Seneki wielki człowiek zasłużył sobie, aby wspominać go z należnym uszanowaniem. Imię jego trzeba przekazać następnym pokoleniom¹³. Z całego opisu Seneki wynika, że Kanus zajmuje się filozofią. Autor dialogu nie zdradza jednak swoim czytelnikom, jakiej szkoły jego bohater jest reprezentantem. Z pomocą przychodzą nam źródła znacznie późniejsze. Historyk bizantyjski Jerzy Synkellos, korzystający z niezachowanej relacji Plutarcha, w swojej *Kronice* (*Eklogé chronographías*) nazywa Kanusa stoikiem. Przynależność ofiary tyranii Kaliguli do tej szkoły filozoficznej byłaby zgodna z ogólnym prądem epoki. Przekaz Synkellosa pozwala nam też przypuszczać, że towarzyszącym w drodze na stracenie Kanusowi filozofem domowym był Antioch z Seleucji. Właśnie jemu nasz bohater zapowiedział ukazanie się bezpośrednio po śmierci w późnych godzinach nocnych. Kanus słowa dotrzymał. W wizji nocnej oznajmił Antiochowi o trwałości duszy i czystym świetle, jakie jej towarzyszy¹⁴. R. MacMullen wskazuje jednak, że uwagi Kanusa o duszy, o tym, że powróci ona po śmierci do swoich przyjaciół nie są zgodne z linią

¹³ Sen., *Tranq.* 14.8-10; R. Noges, *Seneca on Death*, *Journal of Religion and Health* 12, 1973, s. 235 n; M. T. Griffin, *Seneca ...*, s. 386; por. J. Ker, *The Deaths of Seneca*, Oxford 2009, s. 4-6, 70, 79.

¹⁴ Georgius Syncellus, *Chronographiae*, cz. 1, w: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii*, Bonnae 1829, s. 625; *The Chronography of George Synkellos*, translated with introduction and notes by W. Adler and P. Tuffin, Oxford 2002, s. 479. Zob. też M. B. Roller, op. cit., s. 120 n. O warsztacie pisarskim Jerzego Synkellosa zob. O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984, s. 131-133.

szkoły stoickiej, a raczej odpowiadałyby poglądom neopitagorejskim¹⁵. Z drugiej strony nie można lekceważyć szczególnego zainteresowania stoików śmiercią jako taką, wręcz obsesją na jej punkcie¹⁶. Dość zaznaczyć, iż wielu zwolenników tego kierunku filozoficznego kończyło życie nagle, popełniając samobójstwo, lub też bez zdecydowanego sprzeciwu przyjmowało śmierć z rąk innych¹⁷. Z kolei, nie wydaje się, aby przedstawiciele wpływowych rodzin rzymskich zajmujących się filozofią byli gremialnie wyznawcami określonych szkół. Raczej mamy tutaj do czynienia z eklektyzmem, przyjmowaniem z często odmiennych systemów takich poglądów, jakie odpowiadały określonym osobom. Istotnie, wśród arystokracji rzymskiej początku cesarstwa dużym wzięciem cieszył się stoicyzm, ale był on wśród niej traktowany nie tyle jako zespół zapatrywań co raczej określona postawa¹⁸. Nie można też przyjmować w każdym przypadku poglądu, iż z zasady był on przeciwny ideologii cesarskiej. Trzeba tutaj zresztą zauważyć, że przykładowo cynicy nie byli wcale lepiej nastawieni do władzy imperialnej niż zwolennicy Stoi¹⁹.

Coś więcej byśmy mogli powiedzieć o zapatrywaniach filozoficznych Kanusa, gdybyśmy posiadali jakieś informacje o jego przybocznym filozofie. Szukanie towarzystwa filozofów rozpowszechniło się wśród arystokracji rzymskiej od czasów Scypionów. Warto podkreślić, że w ujęciu Seneki, aczkolwiek nie wyraża on tego wprost, „prawdziwym filozofem” nie jest „zawodowy” filozof domowy, lecz sam Kanus. To nie filozof domowy wypowiada swoje czy innych poglądy, co więcej, nawet nie pociesza idącego na śmierć Kanusa a dzieje się właściwie odwrotnie. W ujęciu Seneki filozof domowy służy jedynie do wyświetlenia postawy filozofii praktycznej Kanusa i jego teoretycznych zainteresowań eschatologicznych. Mamy więc tutaj do czynienia z pewnym paradoksem. Według autora dialogu filozof domowy, aczkolwiek się wypowiada nie ma nic do przekazania, podobnie jak wcześniej Kaligula, który został przez Senekę pozbawiony możliwości zaakcentowania własnych poglądów (poza wcześniej analizowanym stwierdzeniem cesarza odbierającym nadzieję na ułaskawienie). Seneka stosuje więc tutaj szczególny zabieg literacki. W celu podkreślenia wielkości głównego bohatera towarzyszące mu postacie zostają umniejszone.

¹⁵ R. MacMullen, op. cit., s. 96. O szkole neopitagorejskiej w Rzymie zob. D. Musiał, *Sodalitium sacrilegii. Pitagorejczycy w Rzymie w okresie republiki: fakty i mity*, Toruń 1998.

¹⁶ Świadectwem poglądów samego Seneki w tej kwestii jest jeden z jego listów do przyjaciela Lucyliusza, zob. Sen., *Ep.* 78.2.

¹⁷ Zob. W. B. Irvine, *A Guide to the Good Life. The Ancient Art of Stoic Joy*, Oxford 2009, s. 198 n.; por. F. Cumont, *After life in Roman paganism*, New Haven 1922, s. 12–17; W. O. Stephens, *Stoic Ethics. Epictetus and Happiness as Freedom*, London 2007, s. 100 n. Odnośnie stoickiej interpretacji śmierci Sokratesa oraz losów jego duszy, zob. A. Setaioli, *Seneca and the Divine: Stoic Tradition and Personal Developments*, *International Journal of the Classical Tradition* 13, 2007, s. 341.

¹⁸ Zob. P. A. Brunt, *Stoicism and the Principate*, *Papers of the British School at Rome* 43, 1975, s. 7–35; B. D. Shaw, *The Divine Economy: Stoicism as Ideology*, *Latomus* 44, 1985, s. 29–54.

¹⁹ R. MacMullen, op. cit., s. 59–66.

Ostatecznie uzyskujemy piękną, ale zarazem sztuczną i zafalszowaną konstrukcję²⁰. Odnosząc się jeszcze do analizowanego fragmentu, należy zwrócić uwagę na ironię Seneki. Znamienny jest tutaj fragment „bogu naszemu Cezarowi nieustannie składano ofiary”, który nawiązuje nie tylko do okrucieństwa Kaliguli, ale też do jego boskich pretensji. Cesarz przyjmował i żądał honorów, które wcześniej przynależne były tylko bogom²¹. Wśród nich na uwagę zasługuje szczególny rodzaj ofiar, jakie codziennie składano Kaliguli. Były to: flamingi, pawie, głuszce, perliczki, pantarki i bażanty²².

Informacje o niezłomności Kanusa m.in. dzięki Senece zostały przekazane następnym pokoleniom. Odniesienia do tej postaci znajdujemy u Boecjusza (w formie *Canios*)²³. Aczkolwiek prezentacja cnót Kanusa autorstwa Seneki jest bardzo frapująca, to jednak nie wnosi ona zbyt dużo do obrazu opozycji za rządów Kaliguli oraz mających wówczas miejsce procesów politycznych. Niestety brakuje nam opisu Tacyta pryncypatu następcy Tyberiusza, tak pomocnego w przypadku prezentacji procesów za rządów pozostałych cesarzy dynastii julijsko-klaudyjskiej. Konieczne jest więc dokładniejsze wykorzystanie innych źródeł. Analiza ich pozwoliłaby nam w pierwszym rzędzie odpowiedzieć na pytanie, czy za Kaliguli mamy do czynienia z formalnymi procesami, w których sądzeni byli przez senat prawdziwi czy wyimaginowani przeciwnicy cesarza, czy przeciwnie, oskarżeni, jak zdają się sugerować nam przekazy antyczne, skazywani byli na śmierć bez żadnego postępowania. Z uwagi na brak relacji opisujących rozprawę przed senatem, musimy wykorzystać dane pośrednie²⁴.

Obok analizowanego wyżej fragmentu „O pokoju ducha” Seneki trzeba przede wszystkim sięgnąć do biografii Kaliguli Swetoniusza, zawartej w jego „Żywotach

²⁰ Por. A. M. Dabrowski, *Problems in the tradition about the principate of Gaius*, Ph.D. University of Toronto 1972, s. 15 n. Warto zaznaczyć, że sam Kaligula nie miał najlepszego zdania o piórze Seneki, chociaż do końca nie ma pewności czy osąd cesarza nie dotyczył ojca Seneki Filozofa – Seneki Retora, por. Suet., *Cal.* 53.2; F. R. D. Goodyear, *Tiberius and Gaius: their Influence and Views on Literature*, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 32.1, 1984, s. 609; D.W. Hurley, op. cit., s. 284 n.; H. Lindsay, op. cit., s. 159; D. Wardle, op. cit., s. 342 n.

²¹ Zob. S. Eitrem, *Zur Apotheose*, *Symbolae Osloenses* 10, 1932, s. 49–56; J. P. V. D. Balsdon, *The Emperor Gaius (Caligula)*, Oxford 1964 (I wyd. 1934), s. 157–173; A. A. Barrett, op. cit., s. 140–153; M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*, Stuttgart – Leipzig 1999, s. 89–94; I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002, s. 140–159; C. J. Simpson, *The Cult of the Emperor Gaius*, *Latomus* 40, 1981, s. 489–511; idem, *Caligula's Cult. Imitatio Augusti*, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 75, 1997, s. 107–112 R. Sajkowski, *Rola hymnów w kulcie Augusta*, w: *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*, red. R. Sajkowski, Olsztyn 2007, s. 42.

²² Suet. *Cal.* 22.3; Cass. Dio LIX 28.6; J. W. Humphrey, op. cit., s. 284 n.; D.W. Hurley, op. cit., s. 128 n.; H. Lindsay, op. cit., s. 105; D. Wardle, op. cit., s. 213 n.

²³ Boethius, *Consolatio Philosophiae* I 3p., 9; J. Ker, op. cit., s. 5.

²⁴ R. A. Bauman słusznie zwraca uwagę na łamanie procedur sądowych za rządów Kaliguli oraz szereg innych poważnych nieprawidłowości prawnych przypadających na pryncypat tego cesarza, zob. R. A. Bauman, *Crime and punishment in ancient Rome*, London – New York 1996, s. 70. Z drugiej jednak strony nie wydaje się, żeby całkowicie zrezygnowano w tym okresie ze wszystkich formalności procesowych, zwłaszcza w pierwszych latach rządów następcy Tyberiusza.

Cezarów”. Mowa jest tam m.in. o zdolnościach oratorskich młodego cesarza. Kaligula miał według Swetoniusza bardzo starannie przygotowywać swoje mowy. Autor „Żywotów Cezarów” mówi też wprost, iż princeps opracowywał obrony i oskarżenia znaczących osób sądzonych w senacie²⁵. Informacje te skłaniają do przypuszczeń, że opisywana przez Senekę rozmowa pomiędzy Kaligulą a Kanusem odbyła się podczas procesu tego ostatniego. Kwestią niepewną jest miejsce, gdzie toczyły się te wydarzenia, ale wydaje się, iż doszło do nich w senacie. Wskazuje na to zarówno procedura z 10-dniową zwłoką przy wykonywaniu kary śmierci, wprowadzona za rządów Tyberiusza, jak też fakt, że senat w okresie wczesnego pryncypatu stał się właściwym sądem dla arystokracji rzymskiej²⁶. Nie ma też pewności, kiedy doszło do oskarżenia. Pewne poszlaki zdają się wskazywać, że miało ono miejsce już po wyeliminowaniu przez Kaligulę Gnejusza Korneliusza Lentulusa Getulika oraz Marka Emiliusza Lepidusa²⁷. Można przypuszczać, że jak w innych tego typu przypadkach, tak też przy roztrząsaniu sprawy Kanusa, najpierw wystąpili oskarżyciele, zaś następnie głos zabrał obwiniony. Dalej odbywała się pod kierunkiem przewodniczącego senatu dyskusja nad oceną sprawy i ewentualnym wyrokiem. Relacja Seneki zdaje się wskazywać, iż obrady prowadził Kaligula korzystający z uprawnień, jakie nadawała mu *tribunicia potestas*. Bardzo prawdopodobne też, że wygłosił mowę. Niestety, Seneka z całej dyskusji pomiędzy cesarzem a Kanusem przytoczył jedynie ich pojedyncze zdania omówione na początku artykułu. Taka postawa filozofa mniej dziwi wobec Kaliguli, niepokoi jednak w przypadku Kanusa. Jeśli porównamy ten typ narracji Seneki z przekazami np. Tacyty to widzimy, że autor *Annales* dosyć szeroko przytacza mowy oskarżonych w senacie, wykorzystując je w ideowych atakach na tyranię Cezarów. Stąd też wystąpienia takich wolnomyślicieli, jak chociażby wspomnianego już Kremucjusza Kordusa, Antystiusza Sosianusa²⁸ czy Petusa Trazei²⁹ były obszernie prezentowane, zarów-

²⁵ Suet., *Cal.* 53; J. Gasco, *Suétone historien*, Bibliothèque des Écoles Française d'Athènes et de Rome 255, Rome 1984, s. 506; D.W. Hurley, op. cit., s. 283–287; H. Lindsay, op. cit., s. 159; D. Wardle, op. cit., s. 341–344. Por. A. Keaveney, J. A. Madden, *The crimen maiestatis under Caligula: The evidence of Dio Cassius*, *Classical Quarterly* 48, 1998, s. 316–320.

²⁶ Por. Tac., *Ann.* III 51.2; Suetonius, *Tib.* 75.2; Cass. Dio LVII 20.4; Suet., *Cal.* 29.2; A. A. Barrett, op. cit., s. 157; R. Sajkowski, *Sprawa Klutoriusza Priskusa (21 rok n.e.)*, w: *Grecja, Kartagina, Rzym*, red. R. Sajkowski, M. Wolny, *Z Antycznego Świata* 1, Olsztyn 2009, s. 112–118.

²⁷ P. M. Rogers, op. cit., s. 22.

²⁸ Tac., *Ann.* XIV 48–49; R. S. Rogers, *The Tacitean account of a Neronian trial*, w: *Studies presented to David Moore Robinson on his Seventieth Birthday*, ed. G. Mylonas, D. Raymond, t. 2, Saint Luis 1953, s. 711–718; R. A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 143–145; M. T. Griffin, *Nero: the End of a Dynasty*, New Haven – London 1985, s. 48 n., 93, 170; V. Rudich, *Political dissidence under Nero. The price of dissimulation*, London – New York 1993, s. 51–59, 136–138, 265–268; J. W. Thomas, *Roman criminal law and legal narrative in the Neronian Books of the “Annals” of Tacitus*, Ph.D. Loyola University of Chicago 1993, s. 126–136; S. H. Rutledge, op. cit., s. 190 n.

²⁹ Tac., *Ann.* XV 23.4, XVI 21–22, 25–29, 34; Suetonius, *Nero* 37; Cass. Dio LXII 26–27.1;

no one same jak też tycząca się ich dyskusja w senacie czy poza nim. Inaczej u Seneki. Na różne sposoby wychwala on wielkość Kanusa, rezygnuje jednak ze sposobności, aby tę wielkość ukazać szerzej³⁰. Porównanie przemówień Kaliguli i jego adwersarza byłoby też tym bardziej ciekawe, że Józef Flawiusz nie ogranicza się do stwierdzenia, iż cesarz był znakomitym mówcą, ale że górował w tej sztuce nad innymi współczesnymi mu Rzymianami³¹. O aspiracjach i sukcesach cesarza w zakresie krasomówstwa wspominają też Tacyt³², Kasjusz Dio³³ i autor księgi Suda³⁴.

Oskarżenie Kanusa musiało dotyczyć kwestii politycznych, niezależnie od tego czy chodziło tutaj o przynależność do konspiracji mającej na celu obalenie aktualnego reżimu, czy tylko wyrażenie poprzez słowa bądź postawę sprzeciwu wobec niego³⁵. Pewne, niejasne trzeba to przyznać, poszlaki wskazują, że Kanus uczestniczył w otwartej opozycji wobec Kaliguli, a może nawet w sprzysiężeniu wymierzonym w cesarza³⁶. Swetoniusz wspomina, że spisków na życie następcy Tyberiusza było dużo, lecz kończyły się one niepowodzeniem. Autor „Żywotów Cezarów” nie

R. A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 153–157; M. T. Griffin, *Nero*, s. 171–177; V. Rudich, op. cit., s. 162–165; O. Devillers, *Neron se reconcilie avec Thræsea Paetus. A propos de Tacite An. XV 23, 4*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 37, 2001, s. 39–51; S. H. Rutledge, op. cit., s. 115–120; Ch. Ronning, *Der Konflikt zwischen Kaiser Nero und P. Clodius Thræsea Paetus: Rituelle Strategien in der Fruhen Romischen Kaiserzeit*, Chiron 36, 2006, s. 329–355.

³⁰ Ta niechęć Seneki do przedstawienia racji Kaliguli i Kanusa jest symptomatyczna. Po pierwsze stanowi ona przykład widocznego w całym pisarstwie filozofa z Kordoby nacisku nie tyle na prezentację poglądów omawianych przez niego osób i ich słuszności, co raczej przyjmowanych przez nich postaw w różnych sytuacjach życiowych. Po drugie zmusza nas do przyjęcia założenia, że Seneka nie był zainteresowany odsłonięciem pełnych okoliczności procesu i skazania Kanusa. To ‘dławienie’ przez Senekę Kaliguli i jego adwersarza paradoksalnie przywołuje przed oczy inny obraz zarysowany przez autora dialogów, kiedy to skazańcom zatyka się usta, aby w ostatnich chwilach swego życia pozbawić ich możliwości szczerego wypowiedzenia się o cesarzu – tyranie, zob. Seneca, *De ira* III 19.3–4.

³¹ Iosephus, *Iudaike Archaologia* XIX, s. 208–210; E. R. Parker, *The education of heirs in the Julio-Claudian family*, American Journal of Philology 67, 1946, s. 43; T. P. Wiseman, *Flavius Josephus: Death of an Emperor*, translated, with introduction and commentary by T.P. Wiseman, Exeter Studies in History 30, Exeter 1991, s. 85 n.

³² Tac., *Ann.* XIII 3.6.

³³ Cass. Dio LIX 19.3; J. W. Humphrey, op. cit., s. 191 n.

³⁴ *Suidae lexicon: graece et latine, ad fidem optimorum librorum exactum post Thomam Gaisfordum, recensuit et annotatione critica instruxit Godofredus Bernhardt*, II.1, Halis et Brunsvigae 1853, kol 42, w. 13–17.

³⁵ Odnośnie konspiracji wymierzonych przeciwko Kaliguli, zob. J. P. V. D. Baldson, op. cit., s. 66–76, 96–110; M. D. Swan, *A Study of the Conspiracies against Emperors of the Julio-Claudian Dynasty*, Ph.D. Harvard University 1965, s. 129–169; P. M. Rogers, op. cit., s. 1–67, 231–238; A. A. Barrett, op. cit., s. 91–113; V. E. Pagán, *Conspiracy Narratives in Roman History*, Austin 2004, s. 93–108; S. Wilkinson, *Caligula*, London – New York 2005, s. 65–72; G. W. Adams, *The Roman emperor Gaius “Caligula” and his Hellenistic aspirations*, Boca Raton 2007, s. 272–291.

³⁶ Por. Boeth., *Con. Phil.* I 4p., 27; A. A. Barrett, op. cit., przyp. 20 ze str. 293.

wymienia przy tym imion konspiratorów, którym plany obalenia Kaliguli się nie powiodły³⁷. Ta niejasność celów Kanusa rozciągnięta jest także na problem sposobu realizacji jego zamierzeń. Nie do końca wiadomo czy działał on sam, czy był członkiem jakiejś grupy. Seneka nie wspomina o towarzyszach Kanusa, bowiem ich ujawnienie w *De Tranquillitate Animi* popsuło by mu kompozycję pochwały niezłomnego bohatera. Ofiara Kaliguli musi sama dźwigać ciężar walki z tyranią, aby z kolei jej cnota mogła zabłysnąć pełnym światłem. O istnieniu grupy Kanusa zdaje się jednak świadczyć przekaz Synkellosa. Łączy on z bohaterem Seneki zarówno jego filozofa domowego Antiocha jak też niejakiego Rektusa. Niewykluczone, że ten ostatni mógł uczestniczyć w konspiracji wymierzonej w Kaligulę, za co zapłacił swoim życiem w trzy dni po śmierci Kanusa. Taki obrót sprawy miał zresztą zapowiedzieć sam Kanus bezpośrednio przed swoim straceniem³⁸. Jeszcze mniej klarowne są losy Antiocha. Trudno tutaj rozstrzygnąć jak długo przeżył on Kanusa³⁹. Można jednak zaryzykować tezę, że Kaligula widział główne zagrożenie nie tyle w zawodowych filozofach, którzy zazwyczaj byli niższej kondycji społecznej, lecz w filozofujących arystokratkach rzymskich⁴⁰. Liczył tu się oczywiście również stopień aktywności w przejawianiu niechęci wobec cesarza. Biorąc pod uwagę te uwarunkowania, można zaryzykować hipotezę, że Antioch nie afszując się ze swoimi poglądami przeżył całe rządy następcy Tyberiusza i mógł być jednym z głównych informatorów o wydarzeniach dotyczących osoby Kanusa.

Krąg osób, które poniosły represje za Kaliguli z powodu swoich przekonań, jest jednak szerszy. Można tutaj wymienić m.in. rozmiłowanego w filozofii Juliusza Grecynusa, cechującego się wielką szlachetnością i bezinteresownością⁴¹. Nieco inaczej należy potraktować przypadek zwolennika epikureizmu senatora Sabinusa Pomponiusza [Pompediusza] Sekundusa. Źródła nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić czy został on niesłusznie oskarżony, czy jednak faktycznie był zaangażowany

³⁷ Suet., Cal. 56.1; por. Ioseph., *I.A.* XIX 32–40; D.W. Hurley, op. cit., s. 291–301; H. Lindsay, op. cit., s. 162 n.; D. Wardle, op. cit., s. 352 n.

³⁸ Syncell., *Chronogr.*, cz. 1, s. 625; P. M. Rogers, op. cit., s. 22.

³⁹ Por. A. Stein, *Antiochus*, w: *Prosopographia Imperii Romani*, wyd. II, pars 1, Berolini et Lipsiae 1933, s. 138, nr 742 A; A. A. Barrett, op. cit., przyp. 22 ze str. 293.

⁴⁰ Znamienny jest tutaj fragment z Kasjusza Diona, który wspomina, że pewnego razu, kiedy Kaligula pozował na Jowisza został bezkarnie wyśmiany oraz nazwany wielkim oszustem przez jakiegoś łatacza butów. Historyk zaznacza, iż śmiałka nie spotkało nic złego, bowiem pochodził z ludu. Inna zupełnie byłaby reakcja cesarza, kiedy na taki postępek pozwoliłby sobie przedstawiciel warstw uprzywilejowanych, zob. Cass. Dio LIX 26.9; por. J. P. V. D. Balsdon, op. cit., s. 169; J. W. Humphrey, op. cit., s. 267. Obiekcje co do wiarygodności tego przekazu jakie zgłasza J. Edmondson (op. cit., s. 179) wydają się nieuzasadnione, por. Ioseph., *I.A.* XIX 50.

⁴¹ Seneka, *De beneficiis* II 21.5; Tacitus, *De vita et moribus Iulii Agricolae* 4.1; zob. też Sen., *Ep.* 29.6; H. W. Benario, *Tacitus' Agricola, Germany, and Dialogue on orators*, wyd. poprawione, Norman 1991, s. 27.

zowany w sprzysiężenie⁴². Atmosfera polityczna, jaka się wytworzyła w ostatnim okresie rządów Kaliguli ustawicznie gęstniała. Wydaje się, że postępująca choroba psychiczna cesarza, jego brak samokontroli i świadomość nieograniczonej władzy nad obywatelami wywoływały coraz większe poczucie zagrożenia wśród arystokracji rzymskiej. Obawa o własne życie oraz odpowiedzialność za państwo kazały, co niektórym senatorom, czy ekwitom włączać się w spiski wymierzone w cesarza – tyrana. Część owych przeciwników reżimu mogła swoje działania motywować wyznawaną filozofią, zwłaszcza ci, którzy prowadzili mniej czy bardziej konsekwentnie życie filozoficzne (*bios theoretikos*). Informacje o posunięciach opozycjonistów docierały jednak do imperatora i wywoływały jego reakcje. W niektórych przypadkach Kaligula mógł też czynić uderzenia „wyprzedzające”, kiedy indziej z kolei ciosy reżimu padały na osoby przypadkowe.

Niekiedy mamy do czynienia z sytuacją, w której postawa „szlachetnej rezygnacji”, pogodzenia się nawet z największym nieszczęściem była koniecznością. Seneka opisuje przerażającą historię ekwity Pastora, którego syn został wtrącony do więzienia. Kiedy ojciec wstawił się za swoim dzieckiem, Kaligula nie tylko, że go nie uwolnił, ale natychmiast kazał stracić. Co więcej jeszcze w tym samym dniu cesarz zaprosił Pastora na ucztę. Nieszczęsny ojciec przybył na przyjęcie bez oznak żałoby i żalu. Pastor był świadomy, iż jest nieustannie obserwowany, przyjmował więc stosowne do uczyt wieniec i olejki. Czynił to w wielkim bólu, nie okazywał tego jednak na zewnątrz, a wszystko to z obawy o los drugiego syna⁴³. Inny podobny przypadek, choć mniej wiarygodny, znany nam jest dzięki relacji Kasjusza Diona. Według tego autora niejaki Kapito zmuszony był przez Kaligulę do asystowania w egzekucji jego syna kwestora Betilienusa Bassusa, nie mógł przy tym nawet przymknąć oczu⁴⁴. Przekazy Seneki i Swetoniusza nie mówią jednak o wymierzeniu kary śmierci, lecz o chłóście, stąd też Kapito prawdopodobnie musiał być obecny podczas biczowania swego syna⁴⁵. Jednak i w takim przypadku z pewnością nie mógł wyrazić żadnej skargi. Trzeci, podobny przypadek, dotyczy Sekstusa Papiniusza i jego przybranego ojca Anicjusza Cerealisa [Cerialisa]. Kasjusz Dio utrzymuje, że w związku z podejrzeniami o udział w spisku obydwaj byli torturowani. Pomimo złożonej Papiniuszowi

⁴² Ioseph., *I.A.* XIX 32–36; Cass. Dio LIX 26.4; D.W. Hurley, op. cit., s. 88; L. Vidman, *Sabinus Pomponius Secundus*, w: *Prosopographia Imperii Romani*, wyd. II, pars 6, Berolini 1998, s. 331–333, nr 754 P. Pomponiusz został uwolniony a przyczyniło się do tego bohaterstwo jego kochanki Kwintylii, która pomimo zastosowania wobec niej tortur nie obciążała swoimi zeznaniami oskarżonego senatora. W ten sposób zajaśniało męstwo kobiety i to niskiego stanu, zob. Ioseph., *I.A.* XIX 33–36; por. Cass. Dio LIX 26.4; Suet., *Cal.* 16.4; J. Edmondson, op. cit., s. 177 n.; D. Wardle, op. cit., s. 176; V. E. Pagán, op. cit., s. 105–107.

⁴³ Sen., *De ira* II 33.3–6; por. Suet., *Cal.* 27.4; D.W. Hurley, op. cit., s. 168 n.; D. Wardle, op. cit., s. 250;

⁴⁴ Cass. Dio LIX 25.6–7; J. W. Humphrey, op. cit., s. 254.

⁴⁵ Sen., *De ira* III 18.3; Suet., por. *Cal.* 26.3, 27.4; S. H. Rutledge, op. cit., s. 163.

obietnicy darowania życia w zamian za wydanie członków sprzysiężenia, Kaligula miał kazać stracić zarówno ojca jak też syna⁴⁶. Relacja ta nie wydaje się jednak wiarygodna, wiemy bowiem, że Cerealis dożył rządów Nerona⁴⁷.

Przykładem poniżenia przez Kaligulę członków arystokracji jest przypadek Pompejusza Pennusa. Cesarz darował mu życie i w dowód „łaski” podał lewą nogę do ucałowania. Czy nie był to jednak zarazem przykład znoszenia przez senatorów postawionych w podobnej sytuacji różnych przeciwności losu?⁴⁸ Człowiek szlachetny bowiem zawsze jest wyżej niż nawet władca, ale pozbawiony prawości. Udowodnił to chociażby Demetriusz odrzucając darowane mu przez Kaligulę 20 milionów sestercji, przez co według Seneki przeciwstawił się deprawacji. Ten wspaniały człowiek zachował więc w chwili próby swoją szlachetność w stanie niewzruszonym⁴⁹.

Analizując przekazy Seneki o szaleństwach Kaliguli, trzeba jednak pamiętać, że sam filozof z Kordoby był zaangażowany w nie do końca dla nas jasną działalność opozycyjną wobec cesarza. Z pewnością fakt ten nie pozostaje bez związku ze sposobem przedstawiania następcy Tyberiusza w dialogach⁵⁰. Jednakże generalnie obłąd Kaliguli nie jest kwestionowany⁵¹. Jego śmierć była więc wybawieniem dla państwa. Tym samym także w przyszłości spiski i zamachy przygotowywane przeciwko niegodnym cesarzom mogły być usprawiedliwione, a nawet więcej, udział w nich postrzegali co niektórzy jako obywatelski obowiązek. Wypełnienie bądź uchylene się od tego moralnego nakazu stawało się dla części elity probierzem

⁴⁶ Cass. Dio LIX 25.5b; I. E. Grady, *Dio LIX. 25.5b, A note*, Rheinisches Museum für Philologie 124, 1981, s. 261–267; J. W. Humphrey, op. cit., s. 253.

⁴⁷ Por. Sen., *De ira* III 18.3; M. D. Swan, op. cit., s. 152–155; D.W. Hurley, op. cit., s. 169; S. H. Rutledge, op. cit., s.163. Anicjusz Cerealis dożył rządów Nerona. Co więcej, miał według Tacyty zdradzić Kaliguli tajemnicę jakiegoś spisku, zob. Tac., *Ann.* XVI 17.6. A. Garzetti uważa, że Cerealis zdekonspirował sprzysiężenie Papinusza i Bassusa, zob – *From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire A.D. 14-192*, transl. J.R. Foster, London 1974, s. 100.

⁴⁸ Sen., *Ben.* II 12.1-2. Czołobitność człowieka wolnego przed władcą obca była zwyczajom rzymskim. Grecy i Rzymianie znali ten wschodni zwyczaj za pośrednictwem perskim i określali go greckim terminem *προσκύνησις* (*proskynesis*). Przyjęcie przez Kaligulę tej praktyki wiązało się z jego boskimi pretensjami, ale nie do niego należała inicjatywa w tym zakresie, lecz byłego namiestnika Syrii Lucjusza Witeliusza, zob. Suetonius, *Vitellius* 2.5; Cass. Dio LIX 27.4; por. Philo, *Legatio ad Gaium* XVI 116; Cass. Dio LIX 24.5; Tac., *Ann.* VI 32.4; J. W. Humphrey, op. cit., s. 239 n., 274 n.

⁴⁹ Sen., *Ben.* VII 11.1-2

⁵⁰ Por. Z. Stewart, *Sejanus, Gaetulicus, and Seneca*, American Journal of Philology 74, 1953, s. 70–85; G. W. Clarke, *Seneca the Younger under Caligula*, Latomus 24, 1965, s. 62–69; J. P. Faur, *La première conspiration contre Caligula*, Revue Belge de Philologie et d’Histoire 51, 1973, s. 44–46; M. T. Griffin, *Seneca*, s. 51–59.

⁵¹ Por. A. T. Sandison, *The Madness of the Emperor Caligula (Gaius Julius Caesar Germanicus)*, Medical History 2, 1958, s. 202–209; J. Lucas, *Un empereur psychopathe. Contribution à la psychologie du Caligula de Suétone*, L’Antiquité Classique 36, 1967, s. 159–189.

szlachetności bądź nikczemności danego człowieka. Stąd też wydaje się, że chociaż o opozycji, w tym przede wszystkim filozoficznej, za Kaliguli wiemy znacznie mniej niż o tej, która ukształtowała się później za Nerona i Flawiuszy, to jednak panowanie Gajusza Cezara stanowi w tej tematyce istotną cezurę. Jakkolwiek trudno nam uchwycić bezpośrednie związki pomiędzy opozycjonistami z okresu Kaliguli a Neronem i princepsami kolejnej dynastii, to jednak idea odrzucenia cesarza w kategoriach moralnych, ale także jak najbardziej realnych (zamordowanie władcy), jaka utwierdziła się za następcy Tyberiusza musiała być inspirująca, dla co najmniej części arystokracji rzymskiej w kolejnych dziesięcioleciach.